

TASAVVUFİY MANBALARDA NAFS VA AXLOQ O'ZARO BOG'LIQLIGI

Satvaldiyeva Zebo

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

Islomshunoslik yo'nalishi 1-bosqich magistri

Тел: +998993736944

Email: makhmudovnazebo6944

THE INTERRELATION BETWEEN THE NAFS AND MORALIYY IN SUFİ SOURCES

Satvaldiyeva Zebo

International Islamic Academy of Uzbekistan

Master's student (1st year), Department Islamic studies

Phone: +998993736944

Email: makhmudovnazebo6944

Annotatsiya: Ushbu maqolada tasavvufiy manbalarda nafs tushunchasi va uning axloq bilan o'zaro bog'liqligi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tasavvuf ta'limotida nafs insonning ichki dunyosini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida talqin qilinib, uning tarbiyasi axloqiy kamolotga erishishning muhim sharti ekanligi yoritiladi. Maqolada nafsning turlari, ularning axloqiy mazmuni hamda mutasavvif allomalarning nafs va axloq haqidagi qarashlari o'rganiladi. Tadqiqot natijasida nafsni poklash va tarbiyalash jarayoni inson shaxsiy va ijtimoiy axloqining shakllanishida muhim o'rin tutishi asoslab beriladi.

Tayanch so'zlar: Tasavvuf, nafs, axloq, tazkiyat un-nafs, komil inson, ruhiy kamolot, mutasavviflar, ma'naviyat.

Kirish

Tasavvuf islomiy tafakkurning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, insonning ichki dunyosi, ruhiy kamoloti va axloqiy poklanish masalalariga alohida e'tibor qaratadi. Tasavvufiy ta'limotlarda inson kamolotiga to'sqinlik qiluvchi asosiy omillardan biri sifatida nafs tushunchasi markaziy o'rin tutadi. Nafs insonni yomonlikka, shahvat va hirsiga yetaklovchi ichki kuch sifatida talqin qilinadi¹. Shu bois tasavvufda nafsni tiyish, tarbiyalash va poklash axloqiy yetuklikka erishishning asosiy sharti hisoblanadi.

Mazkur maqolada tasavvufiy manbalarda nafs tushunchasi, uning turlari hamda nafs va axloq o'rtasidagi uzviy bog'liqlik masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, mashhur mutasavvif allomalarning qarashlari asosida inson axloqiy kamolotida nafsni jilovlashning o'rni yoritiladi.

ASOSIY QISM

Tasavvufda nafs tushunchasi va uning mohiyati

Tasavvufiy manbalarda "nafs" tushunchasi Qur'oni karim va hadislar asosida sharhlanadi. Lug'aviy jihatdan nafs "jon", "ruh", "o'zlik" ma'nolarini anglatadi. Ammo tasavvufda u ko'proq insonni yomonlikka undovchi ichki mayl sifatida talqin qilinadi. Qur'oni karimda nafsning turli holatlari zikr etilgan bo'lib, bu tasnif tasavvufiy ta'limotlarda chuqur rivojlantirilgan.

Mutasavviflar nafsni insonning eng xavfli dushmani deb hisoblaydilar. Chunki nafs tashqi dushmandan farqli ravishda inson bilan birga yashaydi va uni doimiy ravishda gunohga undaydi. Imom G'azzoliy o'z asarlarida nafsni tarbiyalashni ilm va amal uyg'unligida olib borish zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, nafs jilovlanmasa, inson axloqiy tubanlikka yuz tutadi².

Nafsning turlari va ularning axloqiy mazmuni

Tasavvufiy adabiyotlarda nafs odatda bir necha bosqichga bo'linadi. Eng mashhur tasnifga ko'ra, nafs quyidagi turlarga ajratiladi:

¹ Imom G'azzoliy. *Kimyo'i saodat*. – Toshkent: Movarounnahr, 2011. – 72–75-betlar.

² Imom G'azzoliy. *Ihyo ulum ad-din*. 3-jild. – Qohira: Dar al-Ma'rifa, 2005. – 5–12-betlar.

Nafs ammora – yomonlikka buyuruvchi nafs. Bu bosqichda inson shahvat, g‘azab va hirsga to‘liq bo‘ysunadi. Axloqiy jihatdan bu holat past daraja hisoblanadi.

Nafs lawwama – o‘zini ayblovchi nafs. Bu bosqichda inson qilgan gunohlaridan pushaymon bo‘la boshlaydi, vijdon uyg‘onadi.

Nafs mulhima – ilhomlangan nafs. Inson yaxshilik va yomonlikni ajrata boshlaydi, ezgu amallarga moyillik kuchayadi.

Nafs mutma’inna – xotirjam nafs. Bu bosqichda inson axloqiy poklikka erishadi, nafs Allohning amrlariga bo‘ysunadi.

Nafs roziya va marziya – Allohndan rozi va Alloh rozi bo‘lgan nafs. Bu eng oliy ruhiy va axloqiy maqom hisoblanadi.

Mazkur bosqichlar nafs va axloq o‘rtasidagi bog‘liqlikni yaqqol namoyon etadi. Inson nafsini qanchalik poklasa, uning axloqiy fazilatlar shunchalik yuksaladi.

Nafsni tarbiyalash va axloqiy kamolot

Tasavvufda axloqiy kamolot nafsni tarbiyalash orqali amalga oshadi. Bu jarayon “tazkiyat un-nafs” deb ataladi. Tazkiya – nafsni yomon sifatlardan tozalash va uni ezgu fazilatlar bilan bezashdir. Mutasavviflar bu yo‘lda sabr, qanoat, tavba, shukr, ixlos kabi axloqiy fazilatlarni muhim deb biladilar.

Jaloliddin Rumiy o‘zining “Masnaviy” asarida nafsni jilovlashni haqiqiy ozodlik deb ta’riflaydi. Uning fikricha, nafsiga qul bo‘lgan inson tashqi jihatdan erkin bo‘lsa-da, aslida ma’naviy jihatdan asirdir. Aksincha, nafsini yenga olgan kishi chin ma’nodagi komil insondir³.

Shu bois tasavvufda axloq faqat tashqi xulq-atvor emas, balki ichki ruhiy holatning aksidir. Nafs pok bo‘lmas ekan, axloqiy fazilatlar barqaror bo‘la olmaydi.

Tasavvufiy manbalarda axloq va ruhiy poklanish

Tasavvufiy asarlarda axloq masalasi doimo ruhiy poklanish bilan bog‘liq holda yoritiladi. Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband kabi mutasavviflar axloqiy yetuklikni kundalik hayotda namoyon bo‘ladigan fazilatlar orqali talqin qilganlar.

³ Jaloliddin Rumiy. *Masnaviyi ma’naviy*. 1-jild. – Tehron: Intishorot-e Amir Kabir, 2007. – 89–92-betlar.

Halollik, kamtarlik, insonparvarlik va adolat kabi sifatlar nafsni tiyish natijasida shakllanadi.

Naqshbandiya tariqatida “dil ba yor, dast ba kor” tamoyili ilgari surilib, nafsni nazorat qilish ijtimoiy hayotdan uzilmagan holda amalga oshirilishi ta’kidlanadi. Bu esa tasavvuf axloqining jamiyat bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Tasavvufiy tafakkurda inson kamoloti nafs va axloq o‘rtasidagi uyg‘unlik orqali amalga oshadi. Nafs insondagi tabiiy moyilliklar, ehtiroslar va ichki istaklar manbai bo‘lsa, axloq ushbu ichki holatlarning tashqi xulq-atvor shaklida namoyon bo‘lishidir. Shu bois tasavvuf nafsni butunlay yo‘q qilishni emas, balki uni axloqiy me’yorlar bilan uyg‘unlashtirishni asosiy maqsad sifatida belgilaydi.

1. Nafsni inkor etish emas, uni isloh qilish. Tasavvufiy manbalarda nafs yovuzlikning mutlaq manbai sifatida emas, balki tarbiyaga muhtoj kuch sifatida ko‘riladi. Agar nafs butunlay yo‘q qilinsa, inson irodasi va faoliyati so‘nadi. Shu sababli tasavvufda: nafsni jilovlash, uni ruh va aqlga bo‘ysundirish, nafsni axloqiy fazilatlar bilan bezash asosiy prinsip sifatida qaraladi. Imom G‘azzoliy bu jarayonni “nafsni poklab, uni go‘zal axloq bilan ziynatlash” deb ta’riflaydi.

2. Axloq – nafsning muvozanatga kelgan holati. Axloq tasavvufda tashqi majburiyat emas, balki nafsning muvozanatga kelgan ichki holatidir. Nafs aql va ruh bilan uyg‘unlashganda: shahvat iffatga, g‘azab adolat va jur‘atga, mol-dunyoga muhabbat qanoat va saxovatga aylanadi. Bu holat tasavvufda axloqiy kamolot sifatida baholanadi. Demak, axloq nafsni bostirish emas, balki uni to‘g‘ri yo‘naltirishdir.

Axloqiy fazilatlarining shakllanish mexanizmi

Tasavvufiy ta’limotga ko‘ra, axloqiy fazilatlar: **mujohada** (nafsga qarshi kurash), **muroqaba** (o‘zini nazorat qilish), **zikr** (qalbni uyg‘otish), **riyazat** (me’yoriy cheklov) orqali nafsda mustahkam sifatga aylanadi. Shu tariqa axloq tashqi xulq emas, balki ichki odatga aylangan fazilat bo‘ladi.

Axloq va nafs uyg‘unligining komil inson konsepsiyasidagi o‘rni. Tasavvufda **komil inson** — nafs, aql va ruh o‘rtasida to‘liq uyg‘unlikka erishgan

shaxsdir. Bunday insonda: nafs axloqqa zid emas; axloq majburiy emas; ezgulik tabiiy holga aylanadi.

Jaloliddin Rumiy bu holatni “nafs dushman emas, balki tarbiyalangan xizmatkor” deb tasvirlaydi.

Tasavvufiy ta’limotda inson kamoloti nafsni tarbiyalash va axloqiy yetuklikka erishish bilan bevosita bog‘liqdir. Nafs va axloq tasavvufning markaziy tushunchalari bo‘lib, ular orqali insonning ruhiy poklanishi, qalb tarbiyasi va komil inson darajasiga yetishi tushuntiriladi. Tasavvufda bu ikki tushuncha bir-biridan ajralgan holda emas, balki yagona ma’naviy jarayonning o‘zaro bog‘liq unsurlari sifatida talqin qilinadi. Bu borada Najmiddin Kubro ta’limotiga ko‘ra, inson o‘z mohiyati e’tibori bilan mikro, ya’ni kichik olamni tashkil etadiki, u makro, ya’ni katta olam bo‘lgan koinotdagi barcha narsalarni o‘zida mujassamlashtiradi. Ammo, ilohiy sifatlar yuqori martabalarda birin-ketin va o‘ziga xos maqomlarda joylashganligidan, haqiqat yo‘lini qidiruvchilar bunday yuksakliklarga ko‘tarilib, oliy sifatlarga ega bo‘lish, ya’ni kamolotga erishish uchun, ma’lum riyozatli yo‘llarni bosib o‘tishlari zarur hisoblanadi. Alloma ushbu asosni o‘zining “al-Usul al-ashara” asarida quyidagicha bayon qiladi :

1. Tavba – Xuddi marhum “Ey xotirjam nafs, sen (Alloh ato etgan ne’matlardan) rozi bo‘lgan (va Alloh taolo tomonidan sening amallaringdan) rozi bo‘lingan holda Parvardigoring (huzuri)ga qayt” (Fajr: 27;28), amriga bo‘yin egib, o‘z ixtiyorisiz Unga qaytganidek, tavba ham qulning o‘z istak irodasi ila Allohga qaytishidir⁴.

2. Zuhd – xoh oz, xoh ko‘p bo‘lsin, dunyo moli, ko‘ngilga manzur narsalari-yu maqomlaridan o‘lik kabi yiroqlashmoqdir. Zuhdning mohiyati dunyoga rag‘bat qo‘yishdan voz kechishdir. Unga ko‘ra: yillar davomida xayrli ishlar bilan band bo‘lib, dunyoviy narsalardan ko‘ra, oxiratga ko‘proq mayl va rag‘bat ko‘rsatish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Chunki, dunyo foniy bo‘lib, oxirat boqiydir.

3. Tavakkul – Tavakkul xuddi o‘lik yanglig‘ Allohga ishonib, barcha sabab-u tadbirlardan yiroq bo‘lmoqlikdir. Chunki, Alloh taolo “... Kim Allohga tavakkul qilsa, bas, (Allohning) O‘zi unga yetarlidir” (Taloq: 3), – deya marhamat qilgandir.

⁴ Islom tafakkuri (1-maxsus son) 2025 88b

4. Qanoat – yashash uchun zarur bo‘lganehtiyojlardan tashqari barcha nafsiy orzu va hayvoniy istaklardan xuddi jonsiz vujuddek yiroqlashuv, yeyish-ichish va uy-joy xususida isrofga yo‘l qo‘ymaslik, xususan, “qillati taom” (kam yeyish)ga rioya etmoq demakdir.

5. Uzat – bamisoli o‘likdek xalq bilan birga yashashdan inzivo (chetlashish, yakkalanish) hamda xilvat va yolg‘izlanish yo‘li bilan yuz o‘girish hisoblanadi. Muridning unga ma’naviy tarbiya bergan shayx va murshidiga qilgan xizmatlari ham uzlatga kiradi, aslo xalq bilan bo‘lgan munosabat hisoblanmaydi. Uzlatning asl maqsadi – u xilvatda ado qilinganligi sababli his-tuyg‘uni jilovlashdir. Xilvat va uzlatga ketish dunyoviy istak va hissiyotlarning bosilishiga olib keladi.

6. Doimiy zikr – Allohdan boshqa har narsani unutib, faqat Uni zikr etmoqqa “mulozamat az-zikr” deyiladi. Zero, Alloh taolo: “Qachonki unutsang, Parvardigoringni zikr qil” (Kahf: 24), – deya marhamat qiladi. Zikr doimiy qilinsa pastkashlik, hasad, ochko‘zlik hamda ikkiyuzlamachilik kabi razilliklar ko‘ngilga yo‘l topa olmaydi. Kubroviylikda zikr chordana qurgan holatda va jahriy aytiladi hamda bu uslub Hazrat Ali (r.a)ga nisbat beriladi.

7. Tavajjuh – Allohga yo‘nalish. U o‘lik misoli Undan o‘zga har qanday borliqqa da’vat qiluvchi har qanday narsadan yuz o‘girmoq demakdir. Bu holatda so‘fiy uchun Allohdan boshqa hech qanday matlub, mahbub va maqsad bo‘lmasligi lozim.

8. Sabr – misli mayyit singari nafsga huzur-halovat bag‘ishlaydigan narsalarga mujohada bilan barham bermoqdir.

Ushbu asoslar insonning nafsini poklashga va axloqli yetuk shaxsga aylantiradi. Sababi axloqiy fazilatlar nafsni poklash orqali shakllanadi. Shu sababli tasavvufiy manbalar axloqni nafs bilan uzviy bog‘liq tarzda tushuntiradi. Sabrlilik, shukr, tavba, ixlos, kamtarlik kabi fazilatlar nafsni jilovlash vositalari sifatida ko‘rsatiladi. Mutasavvif allomalar – Imom G‘azzoliy, Jaloliddin Rumiy, Ahmad Yassaviy kabi – o‘z asarlarida nafsni tarbiyalashning shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatini batafsil bayon qilganlar.

XULOSA

Bugungi kunda ham tasavvufiy manbalarda ilgari surilgan nafs va axloq haqidagi qarashlar ma'naviy tarbiya, axloqiy tarbiya va inson kamolotini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Inson nafsini jilovlay olganida, u nafaqat o'z shaxsiy axloqini mukammal qiladi, balki jamiyatdagi axloqiy me'yorlarga ham hissa qo'shadi. Shu bilan birga, nafsni tarbiyalash jarayoni davomida sabr, o'zini nazorat qilish va ruhiy barqarorlik kabi fazilatlar rivojlanadi, bu esa shaxsning ma'naviy yetukligini mustahkamlaydi.

Xulosa qilib aytganda, tasavvufiy manbalar nafs va axloqni bir-biriga bog'liq tushunchalar sifatida talqin qiladi. Nafsni jilovlash va tarbiyalash orqali inson o'z axloqiy kamolatiga erishadi, shuningdek, jamiyatda axloqiy barqarorlik va ruhiy yuksalishga hissa qo'shadi. Shu bois nafs va axloq o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni chuqur o'rganish, shaxsiy va ijtimoiy ma'naviyatni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdulaziz Mansur. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. – Toshkent: Sano standart, 2019. – 467 b.
2. Imom G'azzoliy. **Kimyoi saodat**. – Toshkent: Movarounnahr, 2011. – 72 b.
3. Imom G'azzoliy. **Ihyo ulum ad-din**. 3-jild. – Qohira: Dar al-Ma'rifa, 2005. – 5 b.
4. Islom tafakkuri (1-maxsus son) 2025. – 88